

Dviskiemenių *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose

VILIJA LAZAUSKAITĖ-RAGAIŠIENĖ

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: vilija.ragaisiene@vilk.lt

Šiame straipsnyje nagrinėjami pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose dažniausiai aptinkami dviskiemenių *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai, pvz.: *brólis* (1) / *broľys* (3), *mēdis* (2) / *medys* (4) ir kt., aiškinamos jų atsiradimo priežastys, nustatomi kirčiavimo polinkiai¹.

Atlikus įvairiai kirčiuojamų šio kamieno žodžių analizę prieita prie kelių svarbių išvadų. Pirma, pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektų *ijo* kamieno daiktavardžiams būdingas palyginti didelis kirčiavimo paradigmų įvairavimas, t. y. beveik pusė nagrinėjamų žodžių užrašyti su pakitusia šaknies priegaide. Antra, tiriamose šnektose labiau įvairuoja kilnojamojo kirčiavimo daiktavardžių akcentuacija. Apskritai pietinių aukštaičių, ypač pietų ir vakarų dzūkų, ir paribio šnektoms būdingas didesnis kirčiavimo paradigmų įvairavimas.

Raktažodžiai: dviskiemenis *ijo* kamieno daiktavardis, kirčiavimo variantas, baritonas, oksitonas, akcentinė paradigma, kuopinė daugiskaita, oksitonezė, metatonija

---

Apie pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmių kirčiavimą iki šiol yra rašę nedaug tyrėjų. Be to, lingvistinėje literatūroje tiriamų šnektų akcentuacijos dalykai dažniausiai aptariami tik fragmentiškai, t. y. trumpai paaiškinamos bendrosios kirčiavimo tendencijos ir pateikiama įvairiai kirčiuojamų linksniuojamųjų žodžių ir jų formų pavyzdžių, pvz.: *kaulāi, latvis, sprindzīs, žvirbl'ū.* ir kt.² Daugelyje dialektologų darbų kirčiavimo paradigmų mišimo priežastys plačiau nenagrinėjamos – teikiami šnektų faktai dažnai vertinami bendrinės kalbos požiūriu³.

Iki šiol moksliniuose darbuose daugiausia rašyta apie dviskiemenių *o* kamieno daiktavardžių kirčiuočių įvairavimą pietinių aukštaičių šnektose, tiksliau, jų polinkį į oksitonezė⁴.

---

¹ Straipsnis parengtas pagal Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo projektą „Regioninių tarmių ir folkloro tyrimai: Dzūkija“. Už vertingas pastabas rengiant šį straipsnį autorė dėkoja prof. dr. Danguolei Mikulėnienei.

² J. Lipskienė, A. Vidugiris, Dieveniškių tarmė, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1967, t. 9, p. 195–196; plg. A. Vidugiris, Zietelos tarmės daiktavardis, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1969, t. 11, p. 169; A. Vidugiris, *Zietelos lietuvių šneka*, Vilnius, 2004, p. 155–159.

³ J. Kardelytė, Daiktavardžių kaitymas Linkmenų tarmėje, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1959, t. 2, p. 168–170; J. Kardelytė, *Gervėčių tarmė (fonetika ir morfologija)*, Vilnius, 1975, p. 11; J. Senkus, Kai kurie Lazūnų tarmės ypatumai, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A ser., 1958, t. 1, p. 186 ir kt.

⁴ L. Grumadienė, Keletas naujesnių Punsko šnektos linksniavimo ir kirčiavimo ypatybių, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1994, t. 34, p. 102–104; D. Mikulėniene, Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1996, t. 36, p. 148–153; A. Leskauskaitė, *Kučių krašto šnektos tekstai*, Vilnius, 2006, p. 38–39.

Išsamiau aptarti tiriamų šnektų plote užrašomi dviskiemenių *ā* ir *ē* kamienų daiktavardžių ir priesagos *-ynas* vedinių akcentiniai variantai⁵. Taip pat aprašyta dviskiemenių *u* kamieno daiktavardžių kirčiavimo raida pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose⁶. Iš pavienių šnektų kirčiavimo požiūriu daugiausia tirta nykstanti Ramaškonių šnektą⁷.

Mokslinėje literatūroje mažiausiai rašyta apie produktyvaus *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo, resp. linksniavimo paradigmų mišinį pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. Todėl šiame straipsnyje siekiama aptarti dažniausius šio kamieno dviskiemenių žodžių akcentinius variantus, panagrinėti jų atsiradimo priežastis ir nustatyti kirčiavimo polinkius.

1. Iš tarmių žodynų ir tekstų, *Lietuvių kalbos žodyno*, jo papildymų kartotekos, Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo – rankraštyno ir fonotekos – bei kitų šaltinių surinkta daugiau nei 40 įvairiai kirčiuojamų šio kamieno dviskiemenių žodžių. Į šį sąrašą neįtraukta keletas daiktavardžių, kurių vienas iš kirčiavimo variantų aptiktas vienoje šnektose ir / ar paliudytas tik vieno šaltinio, pvz.: *griovys* (4) DrskŽ 113; Onš, Kč, Rdm (LKŽ K) / *griovis* (2) DrskŽ 113 ir kt.⁸

Kaip matyti iš sukauptos medžiagos, dauguma daiktavardžių (t. y. apie 77 proc.) pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių plote kirčiuojami pagal dvi akcentines paradigmas. Du trečdaliai šių variantų (t. y. apie 66 proc.) išlaiko nepakitusią šaknies priegaidę. Dauguma jų kirčiuojami pagal antrąją ir ketvirtąją kirčiuotes, pvz.: *skrañdis* (2) Al, Dg, Krkš, Vrn (LKŽ K), Rdm, *skrañ.zis* Kč (mg. įr. Nr. 667)⁹ / *skrandys* (4) DrskŽ 332; Vrn, Lp, Kpč (LKŽ K), *skranzi-s* Dv (mg. įr. Nr. 343)¹⁰ ir kt.

⁵ V. Lazauskaitė-Ragaišienė, Dėl priesagos *-ynas* vedinių kirčiavimo pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose, *Baltistica*, 2001, t. 36(2), p. 245–251; V. Lazauskaitė-Ragaišienė, Dviskiemenių *ā* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose, *Baltų ir kitų kalbų fonetikos ir akcentologijos problemos*, Vilnius, 2004, p. 126–138; V. Lazauskaitė-Ragaišienė, Dviskiemenių *ē* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose, *Žmogus ir žodis*, 2007, t. 9(1), p. 37–46.

⁶ V. Lazauskaitė-Ragaišienė, Dviskiemenių *u* kamieno daiktavardžių kirčiavimo raida pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose, *Baltistica*, 2000, t. 35(2), p. 159–169; V. Lazauskaitė-Ragaišienė, Dviskiemenių *u* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose, *Paribio tarmių ir kalbų problemos*, Šiauliai, 2001, p. 97–109.

⁷ N. Tuomienė, Ramaškonių šnektos *ō* ir (*i*)*jō* kamienų daiktavardžių kirčiavimo ypatybės, *Baltistica*, 2001, t. 36(1), p. 103–114; N. Tuomienė, Dėl periferinės šnektos daiktavardžių kirčiavimo, *Baltų ir kitų kalbų fonetikos ir akcentologijos problemos*, Vilnius, 2004, p. 139–147; N. Tuomienė, *Ramaškonių šnektos daiktavardžio kaityla: sociolingvistinis tyrimas*, Daktaro disertacija, Vilnius, 2005, p. 59–72.

⁸ Šiuose ir toliau pateikiamuose pavyzdžiuose vartojamos šaltinių santrumpos: AukT – Ž. Markevičienė, *Aukštaičių tarmių tekstai*, Vilnius, 1999, d. 1; BltT – E. Grinaveckienė, *Lietuvių tarmių tekstai: Balatna (Varanavas)*, Vilnius, 1994, t. 1; DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius, 1988; DvŽ – *Dieveniškų šnektos žodynas*, Vilnius, 2005, t. 1; LKA – *Lietuvių kalbos atlasas*, Vilnius, 1977, 1991, t. 1, 3; LKA K – *Lietuvių kalbos atlaso kartoteka*; LKT – *Lietuvių kalbos tarmės, Chrestomatija*, Vilnius, 1970; LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1956–2002, t. 1–20; LKŽ K – *Lietuvių kalbos žodyno kartoteka*; LzT – J. Petrauskas, A. Vidugiris, *Lazūnų tarmės tekstai*, Vilnius, 1987; LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris, *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius, 1985; ME – K. Mülenbachs, *Latviešu valodas vārdnīca*, Rīgā, 1923–1932, t. 1–4; MIT – *Mielagėnų apylinkių tekstai*, Vilnius, 2006; RvT – *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai*, Vilnius, 2006; ŠltT – E. Grinavickienė, Šaltinių šnektos tekstai, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1993, t. 30, p. 134–180; ZtŽ – A. Vidugiris, *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius, 1998; ZtT – *Zietelos šnektos tekstai*, Vilnius, 2005, d. 1.

⁹ Nurodomas rankraščio ar magnetofono įrašo, saugomo Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve, registracijos numeris.

¹⁰ Straipsnyje pirmuoju teikiamas labiau pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose paplitęs kirčiavimo variantas.

Žodžių, kirčiuojamų pagal pirmąją ir trečiąją akcentines paradigmas, pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose rasta tik keletas, pvz.: *brólis* (1) LzŽ 40, DrskŽ 42, ZtŽ 94, DvŽ 71; Dglš, Ml, Mrc, Vrn, Al, Dg, Kpč, Vs, Rdm (LKŽ K), Ml, Švnč, Vs (LKA K), *brólis* Kzt, Jrg, Švnč, Ad, Onš, Švn, Srj, Dbč, Rtn, Pns (LKA K), Nmn / *broľys* (3) LzŽ 40, DrskŽ 42, ZtŽ 94, DvŽ 71; Dg, Pns (LKŽ K), *bro-ľi-s* ŠltT 140 ir kt.

Maždaug pusės (t. y. apie 47 proc.) nagrinėjamų daiktavardžių užrašyta variantų su pakitusia šaknies priegaide. Šie žodžiai turi dvi arba tris akcentines gretybes. Vos 20 procentų tesudaro daiktavardžiai, turintys pirmosios ir antrosios, pvz.: *iľgis* (2) LzŽ 91, DrskŽ 119, DvŽ 194; Dv (LKŽ IV 51), Ad, Dglš, Kzt, Nmn, Rud, Prl, Vrn, Kč, Grv, Sn (LKŽ K) / *iľgis* (1) DrskŽ 119; Dg, Azr (LKŽ K) ir kt., ar trečiosios ir ketvirtosios, pvz.: *gurklỹs* (3) LzŽ 90, DrskŽ 118, DvŽ 191; Švnč, Ign, Al, Dg, Arm, Pns (LKŽ K), Ml, Zb, Vs (LKA K) / *gurklỹs* (4) ZtŽ 227; Dglš (LKŽ III 753), Dv, Kč (LKŽ K) ir kt., kirčiuočių variantų. Likusieji žodžiai (t. y. apie 80 proc.) kirčiuojami pagal šakninio ir galūninio kirčiavimo paradigmas, pvz.: *kũgis* (1) LzŽ 132, DrskŽ 173; Pns, Rud (LKA I 188), Švnč, Dv, Vs (LKŽ K) / *kũgỹs* (4) DrskŽ 173, ZtŽ 323; Nč, Pls, Rod (LKŽ VI 775) ir kt.

Vadinasi, galima teigti, kad šio kamienu daiktavardžius tiriamų šnektų plote linkstama kirčiuoti oksitoniskai – daugelio nagrinėjamų žodžių (t. y. 80 proc.) vienas iš variantų yra ketvirtosios kirčiuotės.

2. Paaiškinti šio kamienu daiktavardžių akcentinių paradigmu įvairavimo priežastis ne lengva dėl keliu priežasčių. Pirmiausia todėl, kad dažnai neaišku, kuris iš šnektose užrašomų variantų yra pirminis, o kuris antrinis, pvz.: *ž(v)irblĩ-s* / *ž(v)irblĩs* ir kt.¹¹ Vis dėlto linkstama manyti, kad aukštaičių tarmėse formos su *-is* neretai vartojamos vietoj (arba greta) senesnių formų su *-ys*¹². Mokslinėje literatūroje teigiama, kad šakninio kirčiavimo žodžių galūnė *-ys* galėjusi atsirasti iš *-iias*, pvz.: *dagys* < *dagĩiàs, plg. baltiškąjį estų skolinį *tagijas* „dagys“¹³. Manoma, kad šiuose žodžiuose kirčio neturėjusi galūnė sutrumpėjo¹⁴. Tai, kad *ijo* kamienu daiktavardžių vienaskaitos vardininkas iš seno galėjo turėti galūnę *-ys*, rodo ir bendrašakniai latvių kalbos atitikmenys su laužtine priegaide, plg. lie. *briedỹs* (3) ir la. *brĩedis*, *lokỹs* (3), ir la. *lĩcis* ir kt.¹⁵ Tačiau ne visada žodžiai, turintys bendrašaknių atitikmenų su laužtine priegaide, lietuvių kalbos ploto tarmėse kirčiuojami pagal kilnojamojo kirčiavimo paradigmą, kitur jie kirčiuojami pagal pastovaus kirčiavimo paradigmą, plg. *brĩedis* ir *brĩedys*¹⁶.

¹¹ Žr.: A. Vidugiris, *Zietelos lietuvių...*, p. 140.

¹² Plg. Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius, 1980, t. 1, p. 218.

¹³ P. Skardžius, *Daukšos akcentologija*, Kaunas, 1935, p. 77; P. Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius, 1943, p. 61; J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius, 1968, p. 34.

¹⁴ P. Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių...*, p. 61–62; plg. Ch. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo-Bergen-Tromsø, 1966, p. 154; J. Kazlauskas, *ibid.*, p. 180; Z. Zinkevičius, *ibid.*, p. 218; V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius, 1997, t. 4, p. 24; D. Mikulėnienė, *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*, Vilnius, 2005, p. 39–40 tt.

¹⁵ Plg. P. Skardžius, *ibid.*, p. 61; J. Kazlauskas, *ibid.*, p. 43, 182; B. Stundžia, *The category of collective and the development of nominal accentuation in East Baltic languages*, *Colloquium Pruthenicum Primum*, Warszawa, 1992, p. 155.

¹⁶ Didelė rytų aukštaičių dalis (uteniškiai, kupiškėnai, daugelis anykštėnų ir jų artimesni kaimynai) *ijo* kamienu vardažodžių galūnės *-is* visai neturi. Šiose tarmėse tėra *-ys*, dedama ne tik oksitonams, bet ir baritonams, pvz.: vns. vard. *brólys*, *mėdys* ir kt. Vakarų ir šiaurės žemaičiai taip pat turi aiškų ilgojo *-ys* refleksą. Manoma, kad nekirčiuota galūnė galėjo sutrumpėti ne tik žemaičių, bet ir pažemaitės aukštaičių, taip pat rytų aukštaičių panevėžiškių ir jų kaimynų plote, plg. *brólis* < *brólys < *bróľiias; žr.: Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius, 1966, p. 216; Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos...*, p. 218. Teigiama, kad vienaskaitos vardininko galūnė *-is* gali būti gauta ir iš *i* kamienu, žr.: J. Kazlauskas, *ibid.*, p. 182–184.

Analizuojami pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose įvairiai kirčiuojami *ijo* kamieno žodžiai pirmiausia lygintini su bendrašakniais atitikmenimis latvių kalboje. Šios kalbos daiktavardžių akcentuacija gali rodyti tam tikrus lietuvių kalbos žodžių kirčiavimo dėsningumus¹⁷. Net keliolika straipsnyje nagrinėjamų *ijo* kamieno daiktavardžių turi bendrašaknių atitikmenų latvių kalboje su laužtine arba tęstine priegaide (žr. lentelę).

Lentelė. Daiktavardžių, latvių kalboje turinčių bendrašaknių atitikmenų su laužtine arba tęstine priegaide, kirčiavimo įvairavimas pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose

Latvių ir lietuvių kalbų bendrašaknių daiktavardžių priegaidės			
Latvių ¹⁸ laužtinė (^)	Lietuvių akūtas	Latvių tęstinė (~)	Lietuvių akūtas
	Kirčiuotė		Kirčiuotė
āzis	ožys 3/4	brālis	brōlis 1 / broļys 3
sprīdis	sprindys 3 / sprindis 1	kalvis	kālvīs 1 / kalvys 3/4
uōšvis ¹⁹	uošvis 1, uošviai 4 / uošviai 1	klāns	klōnis 1 / klōnis 2
vēzis	vēžys 3/4	māls ²⁰	mōlis 1 / molys 3
zāļktis ²¹	žaltys 3/4	peīlis	peīlis 2 / peilys 4
		ziņis	žinis 1 / žirnys 3

Iš lentelėje pateiktų duomenų matyti, kad pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose didesnė akcentinių paradigmų įvairovė būdinga daiktavardžiams, kuriuos latvių kalboje atliepia bendrašakniai atitikmenys su laužtine šaknies priegaide. Šios grupės žodžiai tiriamų šnektų plote turi trečiosios ir ketvirtosios, pvz.: *ožys* (3 / 4), bei trečiosios ir pirmosios, pvz.: *sprindys* (3) / *sprindis* (1), kirčiuočių gretybų. Apibendrinant lentelėje pateiktus duomenis konstatuotina, kad dauguma šios grupės daiktavardžių kirčiuojami pagal kilnojamojo ir galūninio kirčiavimo paradigmas. Kitaip sakant, senieji akūtinės šaknies oksitonai linkę išlaikyti kirčiuotą vienaskaitos vardininko galūnę *-ys*, išskyrus pagal pirmąją akcentinę paradigmą visame plote kirčiuojamą daiktavardį *uošvis* ir dalyje vakarų dzūkų šnektų aptinkamą šakninio kirčiavimo variantą *sprindis*²². Iš sukauptos medžiagos matyti, kad daiktavardžių *ožys*, *sprindys*, *vēžys* ir *žaltys* tiriamose šnektose vyrauja trečiosios kirčiuotės variantai, kitų akcentinių paradigmų gretybės užrašomos rečiau (žr. 1 pav., plg. LKA III, žemėl. Nr. 8).

Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose senesnę kirčiavimo paradigmą gana gerai išlaikę ir daiktavardžiai, latvių kalboje turintys bendrašaknių atitikmenų su tęstine

¹⁷ Žr.: J. Endzelins, *Darbu izlase*, Rīgā, 1971, t. 1, p. 117–132; plg. P. Skardžius, *Daukšos...*, p. 15; J. Kazlauskas, *ibid.*, p. 43.

¹⁸ Latvių kalbos duomenys rinkti iš K. Mülenbacho ir J. Endzelyno žodyno (ME I–IV).

¹⁹ Plg. dar la. *uōsis*; žr.: E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1965, t. 2, p. 1168; A. Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius, 1990, p. 148.

²⁰ Žr.: P. Skardžius, *ibid.*, p. 15; čia la. *mālis* pateiktas kaip bendrašaknis lie. *mōlis* atitikmuo. Kituose šaltiniuose nurodomas o kamieno daiktavardis *māls*, patvirtinantis, kad lie. *mōlis* gali būti laikomas baritonu; žr.: E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1955, t. 1, p. 431, 463; žr. dar A. Sabaliauskas, *ibid.*, p. 160–161 ir ten min. lit.

²¹ Žr.: P. Skardžius, *ibid.*, p. 15; čia la. *zāltis* nurodytas kaip lie. *žaltys* atitikmuo.

²² Akūtinės šaknies oksitono *sprindys* formos šiame plote aptinkamos retai (plg. LKA III, žemėl. Nr. 8). Plg. dar *uosys* (3) LzŽ 275 / *uosys* (4) Lz (LKŽ XVII 493). Latvių kalbos bendrašaknis atitikmuo *uōsis* neleidžia teigti šio žodžio kilnojamojo kirčiavimo paradigmą buvus senesnę, bet ir neatmeta tokios galimybės.

1 pav. Dvskiemių ijo kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai

- brólis, mólis, žirnis...
- brolys, molys, žirmys...
- ▲ broliù, broliùs...
- arklys, ožys...
- △ arkliù, arkliùs...

priegaide, pvz.: *brólis* (1) / *brolys* (3) ir la. *brālīs* ir kt. Iš turimos medžiagos matyti, kad šių šnektų plote akūtinės šaknies baritonų *brólis*, *kálvis*, *mólis* ir *žirnis* apibendrinta pastovaus kirčiavimo paradigma (žr. 1 pav.), išskyrus žodžius *klónis* (1) / *klónis* (2) ir *peilīs* (2) / *peilỹs* (4). Nagrinėjamų daiktavardžių oksitoninio kirčiavimo atvejai vartojami gana retai ir aptinkami tiriamo ploto paribio šnektose, pgl. *brolys* (3) LzŽ 40, DrskŽ 42, ZtŽ 94, DvŽ 71; Dg, Zt, Pns (LKŽ K); *kalvỹs* (3) LzŽ 104, ŠltT 165, Lz (LKA I 184) / *kalvỹs* (4) DvŽ238²³; *molỹs*

²³ „Dieveniškų šnektos žodyne“ nurodoma, kad šis daiktavardis kirčiuojamas pagal ketvirtąją ir pirmąją akcentinę paradigmą. Žodyne pateikta vienaskaitos galininko forma *pas kal̃.vi*. DvŽ 238 gali rodyti ne tik ketvirtąją, bet ir antrąją kirčiuotę. Pastebėtina, kad tiriamo ploto šnektų duomenys nepatvirtina šio žodžio šaknies cirkumflekso.

(3) DvŽ 418; Ad (LKŽ K), ŠltT 168; *peilys* (4) Vrn (LKŽ K), *peilys* Mlk²⁴; *žirnys* (3) Rod, Žrm (LKŽ XX 734–738).

3. Turima medžiaga iš dalies remia teorines prielaidas, kad *ijo*, kaip ir *o*, kamieno daiktavardžių akcentinių paradigmų įvairavimas gali būti susijęs su rekonstruojamu dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – modeliu, plg. *bróliai* : *broliai* (plg. *brólis*, la. *brālis*) ir *káulai* : *kaulai* (plg. *káulas*, la. *kaŭls*). Buvusią šių daugiskaitų akcentinę ir semantinę priešpriešą dabar bene geriausiai rodo vietovardžių ir asmenvardžių akcentuacija. Mokslininkai nustatė, kad *ijo* kamieno (kaip ir kitų kamienų) daugiskaitinius vietovardžius, kilusius iš baritoninių vienaskaitos asmenvardžių formų, lietuvių kalbos ploto tarmėse (ypač vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmėse) linkstama kirčiuoti dvejopai, plg. *Sprindis* (1), *Sprindžiai* (1) ir *Sprindžiai* (3/4)²⁵. Pastebėta, kad asmenvardis *Sprindžiai*, padarytas pagal vienaskaitos kamieną ir akcentuaciją, gali būti vartojamas atskiriems šeimos resp. giminės nariams žymėti, o galūninio kirčiavimo forma *Sprindžiai* reiškia šeimos, giminės vardą, kitaip sakant, turi kuopinę reikšmę²⁶.

Rekonstruojamo dviejų daugiskaitų modelio gali būti nulemta ir skirtinga giminystės termino *úošvis* vienaskaitos ir daugiskaitos formų akcentuacija, pvz.: *úošvis*, *-ė* (1) „žmonos (ar vyro) tėvas ar motina“ LžŽ 275, DrskŽ 429, ZtŽ 724; Grv, Klt, Prng, Btrm, Nmn (LKŽ XVII 507), Tvr, Ml, Ign, Mrc, Krkš, Lp, Vs, Kč, Rdm ir *uošviai* (4) „žmonos (ar vyro) tėvai“ DrskŽ 429; Ml, Ign, Vrn, Mrc, Lp, Vs, Kč, Lzd, Rdm / *úošviai* (1) Mrc Rdm, *úošvei*, *úošveis* Plš (RvT 111). Iš turimos medžiagos matyti, kad tiriamų šnektų plote šio žodžio vienaskaita paprastai kirčiuojama pagal pirmąją kirčiuotę, daugiskaita, galima sakyti, apibendrinusi galūninio kirčiavimo paradigmą, plg. *úošvis* ir *uošvėi*, *uošvū*, *uošvė.m*, *uošvūs* Pns²⁷. Šaknyje kirčiuojamos daugiskaitos formos užrašomos gana retai, jos pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose vartojamos kaip gretiminės, plg. *úošvis*, *úošviai* : *uošviai* Mrc, Rdm. Tikėtina, kad šio daiktavardžio dvejopai kirčiuojamų daugiskaitos formų atsiradimas tiesiogiai nulemtas semantinės diferenciacijos²⁸. Gali būti, kad kurį laiką formaliai sutapo paprastosios ir kuopinės daugiskaitos formos, plg. *uošviai* (kilnojamojo kirčiavimo paradigmą rodo latvių kalbos bendrašakniai atitikmenys *uošvis*, *uošis*, *uošē*)²⁹. Dėl šios priežasties galėjo atsirasti šaknyje kirčiuojamų daugiskaitos formų pavieniams asmenims įvardyti, t. y. paprastajai daugiskaitai reikšti, plg. *úošviai*.

Prielaidą apie kuopinės daugiskaitos poveikį *ijo* kamieno daiktavardžių akcentuacijai remia iki šiol tiriamų šnektų plote kuopine reikšme vartojamos galūninio kirčiavimo formos su *-ia*³⁰. Pasitaiko atvejų, kai jos žymi neskaidomą visumą, įvardija daiktų (ar asmenų) kuopą, reiškia jų sankaupą ir pan., pvz.: *dabař eis gřikū ráut* Pčk (sąs. Nr. 252); *it'ie ku.gei stovėj mētūs* ZtŽ 324; *tadū iš akmėnū. sivercā kró.sn'i. / mo.lāis apl'ibdo.* ŠltT 143; *čā vėršūs gānė, tai vėršai kāsė kunodās* ZtŽ 758 ir pan.³¹

²⁴ Forma pateikta nesukirčiuota, žr.: M. Sivickienė, Senybinių prielinksnių vartojimas Malkavos tarmėje (BTSR, Mogiliovo srt., Mstislavlio r.), *Kalbotyra*, 1962, t. 5, p. 81.

²⁵ Žr. plačiau: B. Stundžia, Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1981, t. 21 p. 190.

²⁶ Žr.: B. Stundžia, *ibid.*, p. 191; plg. J. Senkus, Daiktavardžių linksniavimo kapsų ir zanavykų tarmėse bruožai, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A ser., 1960, t. 2(9), p. 161.

²⁷ L. Grumadienė, *ibid.*, p. 103.

²⁸ Šią prielaidą remia ir daiktavardžio *tėvas* akcentuacija, plg. *tėvas* (3) ir *tėvai* (4/3) / *tėvai* (1) „tėvas ir motina“.

²⁹ E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1965, t. 2, p. 1168.

³⁰ Plg. L. Grumadienė, *ibid.*, p. 103.

³¹ Atkreiptinas dėmesys į tai, kad kuopinė reikšmė juntama žodžių *mólis* / *mólys*, *smėlys* / *smėlis*, *spietys* / *spietis* ir kt. semantikoje, plg. dar *mėdis* / *medys* „miškas; mediena“.

Kaip ir o kamieno daiktavardžių, kuopinės daugiskaitos vartojimas geriausiai matyti iš kuopine reikšme vartojamų žodžių, įvardijančių asmenis pagal tautybę arba profesiją, pvz.: *kat_i_latveĩ. su_visai.s mušę.s, i_su_rusai.s, i_su_vo.kečeĩ.s* Krkš; *ketufoilikais mėttais grú-mėsi linkai, lietuoi.* Grv³²; *nór prie lenkũ. g'i.vė-no.m / bėt mėš v'isĩ bũvo.m lietuvi.* DrskŽ 192; *dar_*senutà bũvo ale_jau_niėr / išmirė / pirmà jiėj bũvo kalviaĩ visi* Pun (LKŽ K)³³ ir kt. Dažnai galūnėje (kartais pasitaiko ir šaknyje) kirčiuojamos šių žodžių formos vartojamos valdžios, santvarkos reikšme, pvz.: *ažu, p(r)ie vokiečių, lietuvių* (taip pat *lenkų, rusų, gudų*) Grv, Ml, Plš, Zt, Drsk, Str, Mrc, Rdm ir kt.

Iš sukauptos medžiagos matyti, kad ir tiriamų šnektų plote *ijo*, kaip ir kitų, kamienų daiktavardžių paprastosios ir kuopinės daugiskaitos reikšmės neskiriamos, pvz.: *(v)uošv'ai. žá.ntu nėpatė.n'k'i.ci / kũ. gė-ra* DrskŽ 429 ir *žá.ntas vė.lnes su_zvi-liku ragũ. / a_uošvei vė.lnũ. nešči i_pamesci* Rdm; *musip visi židai bit kálvei* ZtŽ 262 ir *ži.dai. /krãũ.čėi / šãũ.-čėi / kalvėi. pĩr.kdavõ. à.žærus* KČ³⁴; *veršais geřau árč* Jšn (sąs. Nr. 898) ir *veršeis geřau árř* Akmn (sąs. Nr. 884) ir pan. Neišlaikytą dviejų daugiskaitų semantinę ir akcentinę priešpriešą geriausiai patvirtina daiktavardžių, kurių daugiskaitoje juntama kuopinė reikšmė, vartojimas, pvz.: *kvieči bũvo. / tai_i_mĩ.ltai bũvo* Pvč (mg. įr. Nr. 1856) ir *cã kvieči ne-á.ugo. par_mũs* Pvč (mg. įr. Nr. 1858) ir kt.

Apibendrinant sukaupią medžiagą galima teigti, kad dvejopai kirčiuojamos *ijo* kamieno daugiskaitos formos, neišlaikiusios semantinės opozicijos, t. y. įvykusi paprastosios ir kuopinės daugiskaitos reikšmių neutralizacija³⁵. Neabejotina, kad rekonstruojamas dviejų daugiskaitų modelis galėjo veikti tolesnę *ijo* kamieno daiktavardžių raidą. Išnykus semantiniam dviejų daugiskaitos variantų skirtumui, pasidarė nebereikalinga ir akcentinė jų priešprieša³⁶. Ilgainiui ši opozicija, plg. *bróliai : broliaĩ, lėšiai : lėšiai*, galėjo būti apibendrinta vieno arba kito nario naudai³⁷. Tikėtina, kad nykstant akcentinei daugiskaitų priešpriešai daugeliu atvejų įsigalėjo labiau paplitęs variantas. Dėl šios priežasties šnektose galėjo padaugėti ne tik galūninio, bet ir kirčiavimo formų, pvz.: *mo-laĩš* ŠltT 143, plg. la. o kamieno daiktavardį *mãls*, galintį rodyti šį žodį buvus baritoną, ir M. Daukšos raštuose aptiktas šaknyje kirčiuojamas formas *móliie* ir *mólu*³⁸ bei *dãgiai* Lš (LKŽ II 210), *dã-geis* Spg (mg. įr. Nr. 669), plg. la. *dadzis*, taip pat plg. M. Daukšos paliudytą šakninio kirčiavimo formą *dãgių*³⁹. Tikėtina, kad dvejopas daugiskaitos formų kirčiavimas darė poveikį vienaskaitos vardininko akcentuacijai. Neatmestina

³² J. Kardelytė, *Gervėčių tarmė...*, p. 131.

³³ Analogiška vartoseną būdinga ir *jà* kamieno daiktavardžiams, pvz.: *čia gyvena mūsų kaimo siuvėjai...* „siuvėjų šeima“ Ldvn; žr. plačiau: B. Stundžia, *ibid.*, p. 193. Kuopine reikšme dažnai vartojami *jà* kamieno žodžiai, įvardijantys asmenis pagal profesiją ar užsiėmimą, pvz.: *nebũs iš_jũ-s mũ.kitũ.jai. ar_kunigai. / bũs artojai.* Krkš; *i tėvai / i vaikai buvo geri šokėjai* Drsk; *tam nami suvėja giveno* Rdm.

³⁴ A. Leskauskaitė, *ibid.*, p. 208.

³⁵ A. Girdenis, *Fonologija*, Vilnius, 1981, p. 98; E. Jakaitienė, *Leksinė semantika*, Vilnius, 1988, p. 77–79.

³⁶ Plg. B. Stundžia, *ibid.*, p. 196; B. Stundžia, Endzelyno dėsniio statistinė analizė: daiktavardis ir būdvardis, *Baltistica*, 1985, t. 21(2), p. 151.

³⁷ Bene geriausiai tai patvirtina dviskiemenių o kamieno daiktavardžių daugiskaitos formų kirčiavimas. Pietų aukštaičių ir paribio šnektose gausu dvejopai kirčiuojamų akutinės ir cirkumfleksinės šaknies žodžių daugiskaitos formų, plg. *kálnai : kalnai, lãpai : lapai* ir kt.; žr. plačiau: V. Lazauskaitė, Dėl dviskiemenių o-kamienų daiktavardžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse, *Konferencija: Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai* (Pranešimų tezės), 1998, p. 27–28; V. Lazauskaitė-Ragaišienė, Dėl priesagos -ynas..., p. 248.

³⁸ P. Skardžius, *Daukšos...*, p. 75; C. Kudzinowski, *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė“*, Poznań, 1977, t. 1, p. 462.

³⁹ P. Skardžius, *ibid.*, p. 75; C. Kudzinowski, *ibid.*, p. 135.

galimybė, kad greta galūnėje ar šaknyje kirčiuojamų daugiskaitos variantų ilgainiui galėjo įsivirtinti analogiškai kirčiuojamos vienaskaitos vardininko formos. Galbūt tai buvo viena iš priežasčių, lėmusių retai aptinkamų gretybų susidarymą (jų išlaikymą, atsiradimą ir pan.), pvz.: *peilys* (4) Vrn (LKŽ K), *snukys* (4) Tvr (LKŽ XIII 266), *Lz* (LKŽ K), *žirnys* (3) Rod, Žrm (LKŽ XX 734)⁴⁰, *lōvis* (2) DrskŽ 187⁴¹; plg. dar Zietelos šnekteje greta galūninio kirčiavimo variantų *arklys* ir *gyls* užrašytus atvejus su šakniniu kirčiu *árklis* ir *gīlis*⁴², taip pat plg. *lopšys* (4) ZtŽ 370 ir *lō-pšis* ZtT 350, *lovys* (3) ZtŽ 373 ir *lō-vīs* ZtT 153⁴³. Šių daiktavardžių daugiskaita Zietelos šnekteje kirčiuojama pagal kilnojamojo arba galūninio kirčiavimo paradigmą, šakninio kirčiavimo formos, atrodo, nevartojamos⁴⁴.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tiriamų šnektų plote šakninio ar galūninio kirčiavimo formos aptinkamos ir tų daiktavardžių, kurie dar nepraradę ryšio su pamatiniu veiksmažodžiu, pvz.: *diéglis* (1) LzŽ 58, *glēbis* (2) ZtŽ 210; Knk (LKA III 26; žemėl. Nr. 8), Vlk (LKŽ K)⁴⁵, *kamštys* (4) LzŽ 105; Rod (LKŽ V 198), *kašnys* (4) DvŽ 258; Tvr, Rod, Zt (LKŽ V 379), *trūkys* (4) Rš, Al (LKA III 26) ir kt.⁴⁶ Tikėtina, kad tokių variantų atsiradimui nemažą įtaką galėjo turėti kitų *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo analogija. Neatmestina galimybė, kad senųjų baritonų vienaskaitos vardininko formų galūninis kirtis nulemtas ne tik daugiskaitos akcentuacijos, bet ir įtvirtintas kilnojamojo ar / ir galūninio kirčiavimo žodžių. Gali būti, kad ilgą galūnės balsį turėjusius pastovaus kirčiavimo žodžius, plg. **bróllys* (la. *brālis*), ilgainiui imta kirčiuoti pagal tą patį modelį kaip ir oksitonus. Tokiu būdu greta *sprindys* (la. *sprīdis*) galėjo atsirasti *brolys*, plg. dar kuopinę daugiskaitą galėjusį reikšti variantą *broliai*. Savo ruožtu senųjų oksitonų kirčiavimą turėjo veikti ne tik šakninis daugiskaitos formų kirtis, daugeliu atvejų, ko gero, nulemtas buvusios paprastosios daugiskaitos akcentuacijos, plg. *sprindžiai*, bet ir senųjų baritonų kirčiavimo analogija, plg. *sprindys* (la. *sprīdis*) ir **bróllys* (la. *brālis*). Senųjų oksitonų vienaskaitos vardininko formų šakninio kirčio įsivirtinimas gali būti susijęs ir su kitų vienaskaitos linksnių (pirmiausia – galininko) formų kirčiavimu⁴⁷, plg.

sprindys (la. *sprīdis*), *sprindžio*, *sprindžiui*, *sprindį* ... → **sprindys*

Vadinasi, kirčio netekusi vienaskaitos vardininko galūnė ilgainiui turėjo sutrumpėti arba buvo perimta analogijos būdu, plg. **sprindys* → *sprindis*. Visiškai tikėtina, kad oksitonų raidai įtakos turėjo baritoninio kirčiavimo žodžiai, kuriuose, kaip žinoma, kirčio neturėjusi galūnė sutrumpėjo⁴⁸, plg. **bróllys* → *brólis*.

4. Nagrinėjamų *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo paradigmų įvairavimo priežastis ir polinkius gali rodyti ir jų paplitimas. Dėl duomenų stokos sunku spręsti apie kirčiavimo gretybų vartoseną visame tiriamų šnektų plote, tačiau akivaizdu, kad esama arealinių skirtumų. Turima medžiaga rodo, kad šio kamieno akūtinės ir cirkumflekcinės šaknies žodžių kirčiavimas labiau įvairuoja pietų aukštaičių ir paribio šnektose, plg. toje pačioje šnekte-

⁴⁰ Plg. dar *kailys* (3) LzŽ 102, *kiškys* (4) ZtŽ 296, *paukštys* (4) DrskŽ 252, *sausys* (4) DrskŽ 318, *spalys* (4) ZtŽ 613, *viržys* (4) LzŽ 289.

⁴¹ Plg. dar *griōvis* (2) DrskŽ 113.

⁴² Šių formų variavimas aiškinamas gimtosios kalbos primiršimu; žr.: A. Vidugiris, *Zietelos lietuvių...*, p. 140.

⁴³ Šio žodžio šakninis kirtis laikomas atitraukiniu; žr.: ZtT 153, 344 išnaša.

⁴⁴ „Zietelos šnektos žodyne“ variantai *árklis*, *lōpšis*, *lōvis* neteikiami.

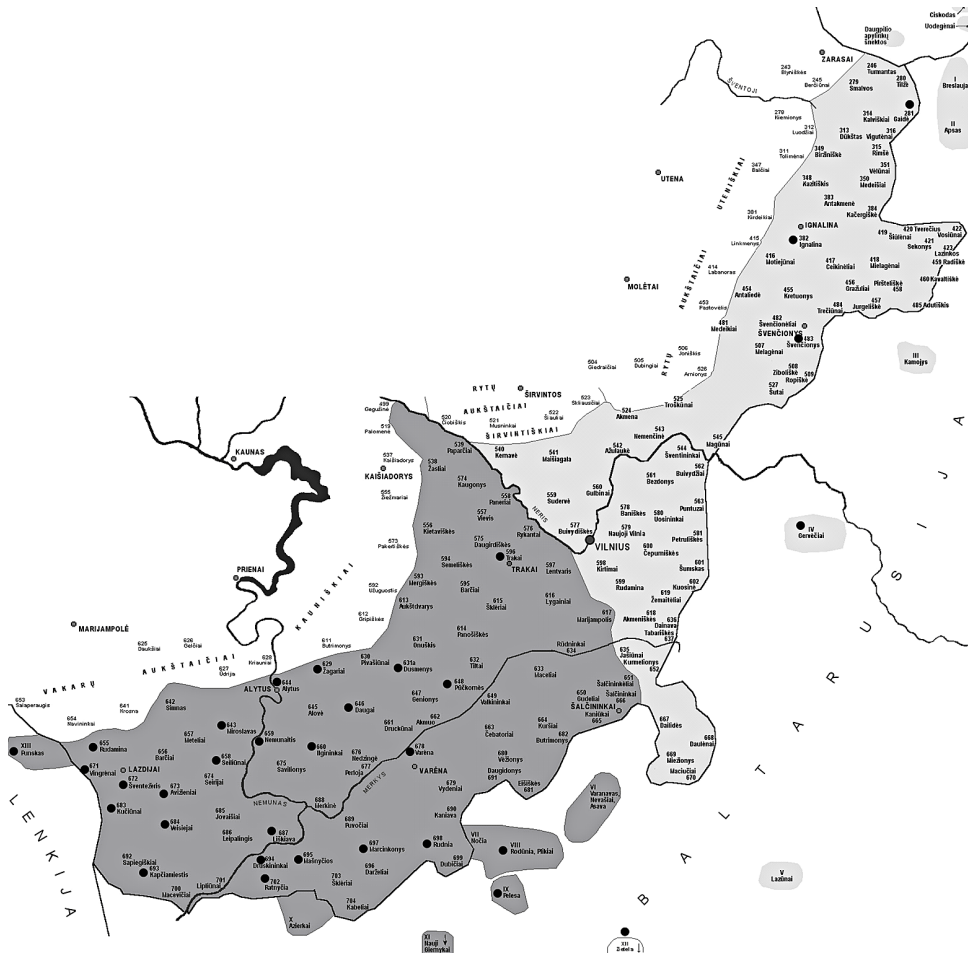
⁴⁵ Šis daiktavardis kirčiuotas ir tvirtapradiškai, plg. *glēbis*; žr.: A. Vidugiris, *Zietelos tarmės...*, p. 169.

⁴⁶ Plg. dar *šaltys* (4) ZtŽ 652, *šūkys* (4) Mrg (LKA III 26), *žodys* (4) ZtŽ 812.

⁴⁷ P. Skardžius, *ibid.*, p. 18.

⁴⁸ D. Mikulėnienė, *Cirkumfleksinė metatonija...*, p. 200.

2 pav. Dvejopai kirčiuojamos dviskiemių *ijo* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko formos

- *brólis / broľys, peĩlis / peĩlys...*

je užrašytas dvejopai kirčiuojamas vienaskaitos vardininko formas, pvz.: *brólis* (1) / *broľys* (3) LzŽ 40, DrskŽ 42, ZtŽ 94, DvŽ 71; Dg (LKŽ K); *lāvis* (2) / *latvys* (4) Dsm, Rdm, Kč, Grv (LKA III 27; žemėl. Nr. 9); *lėšis* (2) / *lėšys* (4) ZtŽ 354; *mēdis* (2) / *medys* (4) LzŽ 158, DrskŽ 204, ZtŽ 387; *miēžis* (2) / *miežys* (4) LzŽ 163, DrskŽ 210; Avž, Mrk, Mrc, Rud, Pls (LKA III 25; žemėl. Nr. 7); *sprĩndis* (1) ZtŽ 618; Mrk, Drsk, Lp, Kpč (LKA III 25; žr. žemėl. Nr. 7) / *sprindys* (3) DrskŽ 344, ZtŽ 618; Lp (LKŽ XIII 515), Mrk, Kpč (LKA III 25; žemėl. Nr. 7) ir kt.⁴⁹ Iš sukaupytų duomenų matyti, kad šie kirčiavimo variantai tiriamų šnektų plote paplitę nevienodai. Atlikus visų toje pačioje šnektose dvejopai kirčiuojamų vienaskaitos vardininko formų paplitimo analizę, nustatyta, kad dažniausiai abu variantai užrašomi paribio šnektose, kiek rečiau jie aptinkami vakarų ir pietvakarių dzūkų plote, o rytų aukštaičių vilniškių šnektose užfiksuota tik keletas tokios vartosenos atvejų (žr. 2 pav.).

⁴⁹ Abu variantai gali būti vartojami to paties informanto, pvz.: *žvirblis* ir *žvirbli-s* Dg (AukT I 176–177).

Turima medžiaga rodo dar vieną svarbų dalyką – nagrinėjamų daiktavardžių galūninio kirčiavimo variantai dažniau užrašomi pietų aukštaičių ir paribio šnektose (žr. 1 pav.). Šiame plote aptikta beveik du trečdaliai šaknyje ir galūnėje kirčiuojamų žodžių, plg. *kálvis / kalvys, snargl̃ys / snar̃glis*, trečiosios ar / ir ketvirtosios kirčiuotės formų. Kai kurių daiktavardžių, pvz.: *latṽys, miež̃ys, žvirbl̃ys* ir kt., oksitoniskai kirčiuojamos formos, galima sakyti, vartojamos tik pietų aukštaičių ir paribio šnektose (žr. LKA III 24, 25, 27, žemėl. Nr. 5, 7, 9). Analogiška vartoseną būdinga ir kitiems *ijo* kamieno daiktavardžiams. Pavyzdžiui, pagal antrąją kirčiuotę visame plote kirčiuojamų daiktavardžių *kỹšis* ir *rėžis* galūninio kirčiavimo variantai, plg. *kyš̃ys* ir *rėž̃ys*, gerokai dažniau aptinkami pietų aukštaičių plote, rytų aukštaičių vilniškių šnektose jų užrašyta tik keletas (žr. LKA III 26).

Polinkį į oksitonezę tiriamose šnektose liudija ir greta visuotinai paplitusių vienas-kaitos ir daugiskaitos baritoninių formų pasitaikantys daugiskaitos galūninio kirčiavimo atvejai, pvz.: *alk̃snis, aľ.k̃sneĩ / aľk̃sneĩ* KČ⁵⁰, *br̃al̃.s* ir *br̃a-leĩ* Antk (sąs. Nr. 862), *br̃olis* (1) Nmn (LKŽ K) ir *br̃oleĩ* Nmn (sąs. Nr. 85)⁵¹, *grik̃is, griku*. ZtŽ 219 ir *grik'ũ*. ZtT 242⁵², *grik̃is, grikĩai* ir *grikĩai*, *grikiũ* Azr (LKŽ K), *ká-l̃vis, ká-l̃veĩ* ir *kal̃veĩ*. KČ⁵³, *kálvis, kálviai* ir *kal̃veĩ*. Pun, Pns (LKŽ K)⁵⁴, *ķiř̃ois* ir *ķiř̃oais* Sel (sąs. Nr. 164), *li-šis, li-šei* ir *liš̃ei*. Rdm, *mēdis*⁵⁵, *mēdz̃iai* ir *medz̃iai* Drsk (LKŽ K), *prie medzũ* DrskŽ 204, *peĩlis, peĩlai, peĩlais / peĩlai* Rtn (sąs. Nr. 161), *šok̃is, šokei* ir *šokeĩ.*, *šokũ*. Dglš⁵⁶, *ver̃šis, ver̃šei, ver̃šu* ir *ver̃šeis* Akmn (sąs. Nr. 884) ir kt.⁵⁷ Visiškai tikėtina, kad šie pavyzdžiai liudija buvusią dviejų daugiskaitų akcentinę priešpriešą⁵⁸.

5. Su rekonstruojamu dviejų daugiskaitų modeliu, tiksliau sakant, su kuopine daugiskaita, ko gero, sietinas ir galūninis akutinės šaknies daiktavardžių vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formų kirtis⁵⁹, pvz.: *arklũ* Zt⁶⁰, *ařklũ* Ad (AukT I 146), *arkl'ũs*

⁵⁰ A. Leskauskaitė, *ibid.*, 186.

⁵¹ Šių šnektų aprašuose daiktavardžio *brolis* kitų daugiskaitos linksnių formų nepateikta. Iš turimos medžiagos matyti, kad abejuose šnektose žodis *brolis* yra pirmosios kirčiuotės.

⁵² Teigiama, kad šis daiktavardis Zietelos šnektose gali būti kirčiuojamas ne tik pagal antrąją, bet ir pagal ketvirtąją kirčiuotę; žr.: ZtT 242, 343 išnaša. Pastebėtina, kad vienaskaitos vardininko formų *grik̃ys* neužrašyta.

⁵³ A. Leskauskaitė, *ibid.*, p. 87, 105, 109–110.

⁵⁴ Gali būti, kad kai kuriose tiriamo ploto šnektose daiktavardis *kalvis* atsiradęs neseniai. Kibyšių ir Liškiavos šnektų aprašuose Bronys Savukynas ir Vytautas Valunta nurodę, kad šis daiktavardis yra naujas (sąs. Nr. 155). Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo 6–7 dešimtmečio šnektų aprašuose gana dažnai vietoje (arba greta) žodžio *kalvis* žmogui, kuris verčiasi metalo kalimo amatu, pavadinti vartojamas skolinys *kavõli(u)s*, pvz.: *kavõlus* Mtl, Mrc, Rud, Dbč (sąs. Nr. 174, 157, 76, 925) ir kt. Dėl žodžių *kálvis / kalvys, kavõlius / kavõlis* paplitimo šnektose žr.: LKA I 184; žemėl. Nr. 107.

⁵⁵ *Druskininkų tarmės žodyne* daiktavardžio *mēdis* straipsnio antraštėje teikiama tik forma su galūne *-is*, nors nurodyta, kad šis žodis kirčiuojamas pagal antrąją ir ketvirtąją kirčiuotę, plg. *mēdis* sm. (2, 4). Tačiau šnektose variantų su galūne *-ys* neužrašyta. Ketvirtoji kirčiuotė gali būti nustatyta pagal daugiskaitos formų oksitoninį kirtį.

⁵⁶ Plg. dar su *š̃o.ķeĩ.s / š̃o-ķei* MIT 95, 121.

⁵⁷ Neaišku, ar šiais atvejais susiformavusi visa galūninio kirčiavimo paradigma, ar vartojamos tik pavienės formos.

⁵⁸ Ko gero, analogiškai reikėtų aiškinti retai vartojamų (dažnai kaip gretiminių) šakninio kirčiavimo atvejų *dāgis, glēbis, kuĩlis, lōvis* atsiradimą greta visuotinai įsigalėjusių galūninio kirčiavimo formų *dag̃ys, glēb̃ys, kuĩl̃ys, loṽys*.

⁵⁹ Plg. D. Mikulėnienė, *Cirkumfleksinė metatonija...*, p. 156, 165.

⁶⁰ A. Vidugiris, *Zietelos tarmės...*, p. 169; A. Vidugiris, *Zietelos lietuvių...*, p. 63.

ZtŽ 197tt., DvŽ 20, LzT 23tt., *arkliūs* LzŽ 100tt., Dv⁶¹, *arklūs* Kbš (sąs. Nr. 155), *broliū*, *broliūs* Zt⁶², *broliūs* Mrs (LKŽ K), *broliūs* Kbš (sąs. Nr. 155), *bro.liūs* Ram (mg. įr. Nr. 358), Šlvn; *grėbliū* Srj, Sn (LKŽ K), *grėbliū* Rdm, Krkš, *grėbliūs* ZtŽ 477, *grėbliūs* Vrn, Rdm ir kt.⁶³ Pastebėtina, kad dauguma šių galūninio kirčiavimo atvejų užrašyta paribio šnektose, kitose tiriamo ploto šnektose aptariamoms formoms gana gerai išlaikiosios senąją kirčio vietą, t. y. jos dažniausiai kirčiuojamos šaknyje (žr. 1 pav.). Iš daugiau nei penkių šimtų žodžių *arklys*, *brolis*, *grėblys*, *ožys* ir kt. vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formų tik apie penkiasdešimt kirčiuojama oksitoniskai⁶⁴.

Sinchroniniu požiūriu tokius oksitoninio kirčiavimo atvejus linkstama laikyti akcentiniu paradigmos išlyginimu, plg. *arkliū*, *arkliūs* ir *arkliai*⁶⁵. Tačiau visiškai nereikėtų atmesti ir galimos jų kilmės iš oksitoninio kirčiavimo formų⁶⁶. Tikėtina, kad bent dalies formų galūninis kirtis gali būti pakankamai senas⁶⁷. Juolab kad dauguma oksitoninio kirčiavimo atvejų užrašomi paribio šnektose, išlaikiosiose nemažai archajiškų kalbos ypatybių⁶⁸.

Šią prielaidą visų pirma remia pagal tą patį modelį paribio šnektose kirčiuojami *pluralia tantum ijo* kamieno daiktavardžiai, pvz.: *kailiniūs* LzŽ 56tt., *kal'inūs* ZtŽ 66tt., *lašiniūs* LzŽ 140tt., *lašiniūs* ZtŽ 52tt., *marškiniūs* LzŽ 60tt., *maršk'inūs* ZtŽ 136tt., *marškinūs* Ram⁶⁹ ir kt., plg. dar galūnėje kirčiuojamus šio kamieno daugiaskiemenius daiktavardžius, pvz.: *obuoliūs* LzŽ 52, *obu'liūs* ZtŽ 553, *pagaliūs* LzŽ 161tt., *pagal'ūs* ZtŽ 448tt., *šofšiniūs* Dv⁷⁰ ir kt.⁷¹

Be to, galūninio kirčiavimo formos dažniau užrašomos tų daiktavardžių, kurie kirčiuojami pagal trečiąją akcentinę paradigmą, pvz.: *arkliū*, *arkliūs* (: *arklūs* 3), arba kurių trečioji kirčiuotė yra (arba gali būti) senesnė, pvz.: *ožiū* Pv (LKŽ K), *vožū* Kpč (sąs. Nr. 191), *ožiūs* Lzd (LKŽ K), Rdm (: *ožys* 3/4; plg. la. *āzis*), *sprind'ū* ZtŽ 618 (: *sprindūs* 3 / *sprindis* 1; plg. la. *sprīdis*)⁷² ir kt. Nagrinėjamų daiktavardžių kilnojamojo kirčiavimo paradigmą buvus iš seno gali rodyti ir Mikalojaus Daukšos raštai, plg. *hožėi*, *ožiū*, *hóžius*; *žálcziū*, *žalcziū*, *žálcziūs*⁷³.

Lingvistinėje literatūroje vyrauja nuomonė, kad dėl galūninio daugiskaitos paradigmos ir vienaskaitos įnagininko formų kirčio kai kurių daiktavardžių šaknyje atsirado cirkumfleksas, apskritai būdingas atitrauktiniam kirčiui⁷⁴, plg. *vėziai*, *vėžiū*, *vėžiám(s)*, *vėžiūs*... ir

⁶¹ J. Lipskienė, A. Vidugiris, *Dieveniškų tarmė...*, p. 196.

⁶² A. Vidugiris, *Zietelos tarmės...*, p. 169; A. Vidugiris, *Zietelos lietuvių...*, p. 63.

⁶³ Atkreiptinas dėmesys į tai, kad *ijo* kamieno šių linksnių formos oksitoniskai kirčiuojamos gerokai rečiau nei dviskiemenių *o* kamieno daiktavardžių.

⁶⁴ Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve saugomuose 6–7 dešimtmečio šnektų aprašuose dažniausiai teikiama šakninio kirčiavimo formos, pvz.: *árklū*, *árklūs* Kbš, Plkn (sąs. Nr. 155, 858), *árklūs* Antk, Mcl, Knv, Knk ir kt. (sąs. Nr. 862, 369, 77, 764), *vóžu* Kpč (sąs. Nr. 191), *óžūs* Jšn (sąs. Nr. 898) ir kt.

⁶⁵ Plg. D. Mikulėnienė, *Dėl linksniuojamųjų...*, p. 152; D. Mikulėnienė, *Cirkumfleksinė metatonija...*, p. 165; V. Lazauskaitė-Ragaišienė, *Dviskiemenių u kamieno daiktavardžių...*, p. 163, 165.

⁶⁶ K. Kuzavinis, A. Girdenis, *Kelios mintys dėl baltų vardžodžio kirčiavimo paradigmų ir jų raidos, VIII tarptautinis baltistų kongresas „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“* (Pranešimų tezės), 1997, p. 76–78.

⁶⁷ J. Kazlauskas, *ibid.*, p. 35–36; D. Mikulėnienė, *Cirkumfleksinė metatonija...*, p. 166.

⁶⁸ A. Vidugiris, *Zietelos šnektos žodynas...*, p. 24tt.

⁶⁹ Žr.: N. Tuomienė, *Ramaškonų šnektos daiktavardžio...*, p. 70.

⁷⁰ D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, *Dieveniškų šnektos tekstai*, Vilnius, 1997, p. 150.

⁷¹ Šakninio kirčiavimo formos *káiliniūs* LzŽ 83tt., *lášiniūs* LzŽ 32tt., *lášiniūs* ZtŽ 485, *márškiniūs* LzŽ 57tt., *márškinūs* ZtŽ 43tt. ir kt. neleidžia teigti paribio šnektose įsigalėjus oksitoninį šių žodžių kirtį.

⁷² Iš nagrinėjamų daiktavardžių tik žodis *brolis* visame tiriamų šnektų plote kirčiuojamas pagal pirmąją akcentinę paradigmą (plg. la. *brālis*). Šio žodžio trečiosios kirčiuotės formos šnektose vartojamos kaip gretiminės.

⁷³ P. Skardžius, *ibid.*, p. 76; C. Kudzinowski, *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė“*, Poznań, 1977, t. 2, p. 2, 160.

⁷⁴ Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija...*, p. 40–41; žr.: D. Mikulėnienė, *Dėl linksniuojamųjų...*, p. 152.

vėžys (4) Azr, Kpč, Lp (LKŽ XIX 41), Krkš (plg. la. *vēzis*), žaltys (4) DrskŽ 472, ZtŽ 798; Zt (LKŽ XX 144), Kb (LKT 391), Kpč (LKŽ K) (plg. la. *zaļktis*)⁷⁵ ir kt. Tai, kad cirkumfleksas nagrinėjamų variantų šaknyje gali būti atsiradęs vėliau, patvirtina ir pamatinių žodžių akcentuacija, pvz.: *diegl̥ys* (4) ZtŽ 147; Žrm (LKŽ II 500), Kzt, Šlčn (LKŽ K), Ml (: *diegti*, -ia, -ė), *grėbl̥ys* (4) LzŽ 85 (: *grėbti*, -ia, -ė), *kąsn̥ys* (4) DvŽ 258; Tvr, Rod, Zt (LKŽ V 379) (: *kąsti*, -a, -o), *spirg̥ys* (4) Rod (LKŽ XIII 426) (: *spirgėti*, *spirga*, -ėjo), plg. dar *klōnis* (2) Pv, Onš, Vs, Lp, Kpč, Rtn, Pns ir kt. (LKA I 178–179), Kpč (: *klōti*, -a, -o) ir kt. Diachroniškai bent dalies šių žodžių šaknies cirkumfleksas traktuotinas kaip atkeltinio iš kuopinės daugiskaitos formų kirčio priegaidė⁷⁶. Nepakitusi kai kurių daiktavardžių šaknies priegaidė, pvz.: *arkl̥ys*, *brōlis* / *brolys*, gali rodyti, kad ne visais atvejais šis procesas buvo pasibaigęs arba jis vyko ne visame tiriamų šnektų plote⁷⁷.

Visiškai įmanoma, kad cirkumflekso atsiradimą nagrinėjamų daiktavardžių šaknyje galėjo lemti ir kitos priežastys. Pavyzdžiui, su dviejų daugiskaitų priešprieša, ko gero, nereikėtų sieti daiktavardžių *ilgis* ir *tamsis* kirčiavimo paradigmų įvairavimo, plg. *il̥gis* (2) LzŽ 91, DrskŽ 119, DvŽ 194; Dv (LKŽ IV 51), Ad, Dglš, Kzt, Nmn, Rud, Prl, Vrn, Kč, Grv, Sn (LKŽ K), Rdm / *il̥gis* (1) DrskŽ 119; Dg, Azr (LKŽ K); *tamsis* (1) LzŽ 263, DrskŽ 395; Ad, Rdš, Drsk, Vrn (LKŽ XV 795), Dg, Švn, Nč (LKŽ K) / *tam̥sis* (2) Pv, Kb, Drsk, Nč (LKŽ XV 795), Lp, Kpč (LKŽ K). Tikėtina, kad vienur šie daiktavardžiai galėjo apibendrinti pamatinių žodžių šaknies priegaidę, plg. *il̥gis* (: *il̥gas*, -à) ir *tamsis* (: *tėmti*, -a, -o), plg. dar *tamsa* (1) / *tamsà* (3/4), *tamsė* (1), kitur jų šaknies cirkumfleksas gali būti gautas metatonijos būdu, plg. dar *glėb̥ys* / *glėbis* (: *glėbti*, -ia, -ė), *rėžis* / *rėžys* (: *rėžti*, -ia, -ė) ir kt.⁷⁸ Juolab kad vediniams su galūne -is būdinga kirčio vietos bei priegaidės kaita, plg. dar *l̥ygis* (: *l̥ygas*, -i), *krūvis* (: *krāuti*, *krōvė*), *šaltis* (: *šāltas*, -à) ir pan.⁷⁹

Dviskiemenių *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantų atsiradimas gali būti susijęs ir su kamienų (linksniavimo paradigmų) mišimu, nes šnektose jie gali turėti *iā*, *iu* ir kitų kamienų gretybų.

6. Iš surinktos medžiagos ir jos analizės matyti, kad pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektų *ijo* kamieno daiktavardžiams būdingas palyginti didelis kirčiavimo paradigmų įvairavimas (beveik pusė nagrinėjamų žodžių užrašyti su pakitusia šaknies priegaide). Lyginant pastovaus ir kilnojamojo kirčiavimo daiktavardžius nustatyta, kad labiau įvairuoja pastarųjų akcentuacija, t. y. šie žodžiai turi daugiau akcentinių variantų, jų dažniau aptinkami galūninio kirčiavimo atvejai.

Turimi duomenys rodo, kad *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo paradigmų įvairovė ir jų vartoseną panaši visame tiriamų šnektų plote. Vis dėlto tam tikras arealines kirčiavimo variantų paplitimo tendencijas galima išvelgti. Pirmiausia minėtina tai, kad didesnis kirčiavimo paradigmų įvairavimas būdingas pietinių aukštaičių, ypač pietų ir vakarų dzūkų, ir pribaio šnektoms. Be to, lyginant rytų aukštaičių vilniškių ir pietų aukštaičių šnektų faktus

⁷⁵ Tiriamų šnektų plote šie žodžiai dažniau kirčiuojami pagal trečiąją kirčiuotę.

⁷⁶ D. Mikulėnienė, *Cirkumfleksinė metatonija...*, p. 197.

⁷⁷ Būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad įvairiuose šaltiniuose su tvirtagale šaknies priegaide neretai teikiami tie *ijo* kamieno žodžiai, kurių šaknies pagrindą sudaro ilgieji balsiai *ė*, *o* arba dvibalsis *ie*, *uo*. Neatmestina galimybė, kad ne visais atvejais gerai nurodyta šių daiktavardžių kirčiuotė.

⁷⁸ K. Būga, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1959, t. 2, p. 413–414; plg. dar J. Endzelins, *Darbu izlase*, Rīgā, 1974, t. 2, p. 516.

⁷⁹ K. Būga, *ibid.*, p. 413–420; P. Bernadišienė, *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo pagrindai*, Vilnius, 1973, p. 75; D. Mikulėnienė, *Metatonija*, Vilnius, 1982, p. 14–15; A. Pakerys, *Akcentologija. Daiktavardis ir būvardis*, Kaunas, 1994, d. 1, p. 220–221.

pastebėta, kad rytiniame plote labiau paplitę pirmosios ir antrosios kirčiuotės variantai, pietinėse šnektose vyrauja oksitoniškai kirčiuojamos gretybės.

Dviskiemenių *ii*o kamienu daiktavardžių kirčiavimo paradigmų įvairavimas (gretybių atsiradimas, jų išitvirtinimas ar išlikimas) ir polinkis į oksitonezę pirmiausia sietinas su rekonstruojamu dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – modeliu, taip pat gali būti nulėmtas ir kitų *ii*o kamienu žodžių arba to paties darybos tipo vedinių kirčiavimo analogijos.

Gauta 2008 01 03
Parengta 2008 01 22

Vietų vardų sutrumpinimai

Avž – Avižieniai, Lazdijų r.

Antk – Antakmenė, Ignalinos r.

Jrg – Jurgeliškė, Ignalinos, Švenčionių r.

Jšn – Jašiūnai, Šalčininkų r.

Kbš – Kibyšiai, Varėnos r.

Knk – Kaniūkai, Šalčininkų r.

Lpln – Lipliūnai, Lazdijų r.

Mcl – Maceliai, Varėnos r.

Mrg – Mergiškės, Trakų r.

Pčk – Pučkornės, Varėnos r.

Plkn – Paluknys, Trakų r.

Pvč – Puvočiai, Varėnos r.

Ram – Ramaškonys, Varanavo r.

Sel – Seiliūnai, Lazdijų r.

Spg – Sapiegiškiai, Lazdijų r.

Šm – Šumskas, Vilniaus r.

Vng – Vingrėnai, Lazdijų r.

Zb – Ziboliškė, Švenčionių r.

Kitų vietų vardų sutrumpinimai tokie pat kaip *Lietuvių kalbos žodyne*.

VILIJA LAZAUSKAITĖ-RAGAIŠIENĖ

Accentual varieties of disyllabic *iġo*-stem nouns in southern and eastern dialects of Vilnius Region highlanders

Summary

The paper deals with the accentual varieties of disyllabic *iġo*-stem nouns most frequently identified in southern and eastern dialects of Vilnius Region highlanders, e. g., *brólis* ('brother', 1st accentuation class) / *brolys* ('brother', 3rd accentuation class), *mēdis* ('tree', 2nd accentuation class) / *medys* ('tree', 4th accentuation class), etc. The paper also attempts to identify the causes of the above varieties and establish tendencies of accentuation.

As a result of a thorough analysis into the words with variable accentuation, the following conclusions can be made. First, *iġo*-stem nouns in southern and eastern dialects of Vilnius Region highlanders have manifested a fairly great variability in accentuation paradigms, i. e. almost half of the words have been found with an altered syllable accent. Second, the dialects under investigation have manifested a greater accentual variability in nouns with a transferable stress. Generally, the dialect of southern highlanders and peripheral dialects are characterised by a greater variability in accentual paradigms.